

Marie Čechová (Praha)

Stylový charakter frazeologie

Кључне речи:

jazyk, čeština, styl, frazeologie, varianta, prostředek, frazém, synonymum, obraznost, omezená kolokabilita.

У чланку се ауторка бави главним факторима стилистичких фразеолошких јединица (условљеност, зависност, јасноћа, колокација) и указује на њихов утицај на стилиске особености идиома. Истраживање је илустровано примерима из чешког језика.

На početku našich úvah o stylovém charakteru frazeologie (v našem příspěvku jí miníme soubor frazémů, jímž nahrazujeme starší termín frazeologismus) připomeňme zásadu, že podmínkou existence jazykového, event. řečového stylu je variantnost jazykových prostředků; mezi variantami – jde v širokém slova smyslu o synonyma – si produktor podle svého záměru vybírá. Z tohoto pohledu jsou variantní právě ty prostředky, jež si vzájemně konkurují – jsou to (řečeno s M. Jelínkem) konkurenty. Soubor variantních prostředků všech jazykových rovin vytváří stylový soubor těchto prostředků, jež můžeme uspořádat na paradigmatické stylové ose – od centra, tj. od stylové neutrálnosti, směrem ke knižnosti až k archaičnosti na jednu stranu (řekněme vpravo), na druhou stranu od středu (řekněme od invariantu

vlevo) ke kolokviálním spisovným hovorovým, v českém prostředí i k obecněčeským prostředkům, dále z hlediska regionálního k interdialektismům a dialektismům, z hlediska sociálního k profesionalismům a slangismům až po argotismy. Kromě toho lze prostředky členit podle jejich příslušnosti k objektivnímu stylu funkčnímu nebo k některému stylu vertikálnímu (nízkému, střednímu, vysokému).

Postavení jazykových prostředků včetně frazeologie není na stylové ose jednou provždy dané. I frazeologie se proměňuje v čase (ev. rovněž podle místa a situace užití), třebaže to zní paradoxně – neboť jedním ze dvou hlavních ukazatelů frazeologického výrazu je vedle *vícekomponentnosti*, zpravidla více-slovnosti jeho *ustálenost* – je v pohybu, mluvíme o dynamice frazeologie: To, že mnohé

Српска 2007

frazémy (dále F) zastarávají a ustupují, event. mizejí z užívání, je všeobecně známo, proto existuje laická představa o zanikání frazeologie, ale jiné F vznikají nebo stávající se obměňují. Srov. starší F: *jet plnou parou* > novější *jet na plný plyn* > nejnovější *jet kosmickou rychlostí* (= jet velmi rychle) × zastaralé *sám sobě ježek kadeřav* (doslovný význam: ježek je přesvědčen, že je kudrnatý, že má krásně zvlněné vlasy, ne bodliny, význam frazeologický: člověk si o sobě myslí, že je lepší než to odpovídá skutečnosti). Tento frazém známý ještě v době Gebauerově (vyskytuje se v jeho učebnicích) je dnes téměř mrtvý; rozuměl mu proto v našich průzkumech jen nepatrný počet našich respondentů – středoškoláků a vysokoškoláků, žádný ho aktivně neužíval.

Frazémy vznikají i přestávají žít v řeči běžných uživatelů z různých příčin, všimněme si představených F: v prvním případě je změna F způsobena změnou reálií: v 19. stol. poháněla nejrychlejší stroje pára, od přelomu 19. a 20. století je vystřídaly stroje na plyn (vznikající spalováním nafty a benzínu) a od 60. let 20. století jsou nejrychlejší rakety “s kosmickou” rychlostí. Opačný případ, zastarávání F, souvisí s knižností až archaičností jednotlivých komponentů F, u uvedeného F bylo nepochybně ovlivněno knižním jmenným tvarem, a to u adjektiva *kadeřavý*, ustoupivšího na knižní pozici, jeho konkurentem neutrálním je: *kudrnatý*, ev. další knižní výraz: *kučeravý*.

Knižní ráz slova *kadeřavý* zaznamenává nejběžnější současný slovník – Slovník spisovné češtiny, Praha: Academia 1978, jen u prvního z těchto dvou slov, ale i druhé je už nepochybně knižní. Knižní slovo *kadeřavý* (mimo běžné užití) je součástí botanického termínu: *salát k.*, *kapusta k.*, a východiskem názvu zeleniny *kadeřávek*.

Vyjděme z uvedených synonym *kadeřavý* a *kučeravý* (na rozdíl od dnešního neutrálního *kudrnatý*), zásadně se stylově nelišících,

tzn. že pouhá existence variantních prostředků nevede automaticky k rozdílnému slohovému rázu prostředků. Toto konstatování platí obecněji, v různých jazykových rovinách (o tom blíže v Současné české stylistice, 2003). My si všimneme z tohoto hlediska jen frazémů. Příklad: *Poslala ho k vodě / Dala mu kvinde. Je na šikmé ploše / Jde to s ním s kopce / Jde ke dnu. Nasadil mu brouka do hlavy / Nasadil mu škvora do ucha. Strčil hlavu do písku / Zahrabal se do sena. Nenápadný jak Eskymák na poušti / jak bagr pod jahodou* (i antonymní neologismus: *Nenápadný jak cikán v Chánově* (Chánov je romské sídliště u Mostu, takže tam žije převaha Romů).

Frazémy oddělené jen lomítky (mezi středníky) jsou v širším slova smyslu synonymní, všechny přitom mají stejnou (nebo téměř stejnou) slohovou platnost, vesměs jde o kolokviální frazémy užívané v běžné mluvě. Jednotlivé varianty se liší výchozí motivací, různým obrazným, metaforickým základem. Z příkladů je patrné, že podkladem frazémů je *obraznost*, třebaže ne všichni frazeologové pokládají právě obraznost za základní vlastnost F (např. F. Čermák a kol., 1983, 1988, 1994); my za F pokládáme víceslovná ustálená pojmenování nepřímá, obrazná.

Ovšem mnohé frazémy sémanticky synonymní se liší navzájem stylovým rázem, přítomností – nepřítomností stylového příznaku, ale i expresivity a frekvence užívání.

Všimněme si frazémů variantních i těch, jež vznikly transformací F výchozího: *Kouká jak(o) tele na nový/él/á vrata*. Jde o tradiční, lidový frazém nespisovný, obecněčeský i nářeční, s variantou: ... *jako husa do flašky* (slovo *flaška* je přejaté z němčiny, původně jen obecněčeské), při variantnosti slovesných komponentů označujících dívání se: *zírá, vejrá, čumí jako tele / husa ...*), jež má silný příznak expresivity a v souvislosti s tím i příznak nízkého stylu (*zírat* – pův. ‘upírat zrak’, nyní ‘s překvapením, s úžasem, ev. tupě

se dívat, v současné době je to vyjádření depreciativní; tento příznak mají ve velké míře i obě další slovesa, ta i příznak vulgárnosti, např. *vejrá* = dívá se vyjeveně jako *vejr* / *výr* – s vyvalenýma očima).

Změnou okolnostního určení (místo *na nový vrata* / *do flašky*) vznikla varianta *Kouká jako kráva do lékárny*, s další obměnou, a to výraznou, původce děje, vznikla varianta *Kouká jako bacil do lékárny*, čímž frazém poněkud ztrácí výraznost kolokviálního charakteru (viz výraz *lékárna* a odborný výraz *bacil*). Další obměnou původce děje (viz *tele*, *husa*, *kráva*), ale rovněž z oblasti domácího zvířectva (*slípka* = slepice) vznikl neologismus obsahující i v okolnostním určení název moderního kuchyňského prostředku: *Kouká jako slípka do mikrovlnky*.

Mnohé tradiční lidové frazémy jsou silně expresivní, viz už podobu výše uvedeného *Čumí / vejrá jako tele / kráva na nový vrata / do lékárny*, s užitím výraznějších vulgarismů. Tak expresivně vcelku neutrální F *Jsme v koncích* má vulgární obměnu *Jsme v hajzlu / v prdeli*, ev. s dovětkem *Jsme v hajzlu / v prdeli i s ambulancí*, časté je to i u neologismů: *Směje se, jako když hrbatý jede po roletě / po schodech a odstrkuje se ušima / Směje se, jako když koza chčije na plech* (chčije = močí). Jak patrně, některé frazémy vyjadřující totéž vznikly nezávisle na sobě: *Má z pekla štěstí* – *Má z prdele kliku*; F vyjadřující *podlézání někomu* má ekvivalent *Leze mu do zadku / do prdele*...

Nelze tvrdit, že invariant je vždy mezi synonymními F nejfrekventovanější. Některé obměny, zvláště aktualizace odrážející současnou situaci, nabývají na frekvenci, dokonce novější varianty se vzdalují od původního F, až se osamostatňují, např. *Lež má krátké nohy* > *Lež má dlouhé nohy* > *Lež má dlouhé nohy, ale daleko neuteče, Sportem ke zdraví* > *Sportem k trvalé invaliditě*, frazémy (s aktualizací dovětky) *Čistota*

půl zdraví > *Čistota půl zdraví, špína celý/é. Životní zkušenosti jsou cenné, ale drahé*. Příklady aktualizací nejrozličnějšího charakteru viz v čl. Dynamika frazeologie (NŘ 1986).

Dalším výrazným rysem frazeologie je omezená kolokabilita výrazu, tj. jeho schopnost spojovat se s jinými výrazy; tak výraz *kráží* se užívá jen ve spojení *křížem kráží* (tj. „křížem křížem“, napříč různými směry); obdobně zastaralý výraz *lub* se dnes užívá jen ve spojení *mít něco za lubem*, tj. něco tajně zamýšlet, ev. něco nečestného; viz i *kout pikle*, obdobně spojení *na holičkách* se užívá jen ve F *nechat někoho na holičkách* (tj. opustit, zradit ho, nepomoci mu; podoba *tuty* ve F *Je to na tuty* (značí předpokládanou jistotu). Tyto a další F tak uchovávají v řeči výrazy už dávno zastaralé, neživé.

Ovšem frazémy obsahující výrazy monokabilní jsou často sémanticky neprůzračné a uživatelé jazyka jim mnohdy nerozumějí nebo je nechápou správně. Takové frazémy pak často ustupují z užívání a patří k archaickým. Např. F *Kolem močidla chodě neujdeš nádchy* (močidlo = močál, místo mnohdy zapáchající, nádcha = rýma) znamená: budeš-li se stýkat s něčím / s někým zapáchajícím, špinavým (i v psychickém smyslu slova), budeš sám páchnout, ušpiníš se, nakazíš se; srov. obdobný frazém: *Čím hrneček navře, tím páchne*. (O tom více v čl. Frazeologie a mládež, 1985/86, a K recepci kulturních frazémů v současné komunikaci, 1993.)

Např. synonymní frazémy *Kůň dvou pánů hubenec* a *Komu celá ves boty kupuje, chodí bos* jsou dnes již zcela zastaralé, vypadly z aktivní slovní zásoby většiny nositelů českého jazyka a zvláště prvnímu z nich naprosto většina našich respondentů nerozuměla. Zajímavé bylo v rozhovorech s nimi, že se zarazili u slova *hubenec*, přestože je slovo tvorně průzračné (ten, kdo je hubený), ale většina nechápala ani význam druhého F – oba vyjadřují: má-li se o někoho starat více

lidí, dopadne to pro něho špatně, protože se o něho nestará nikdo.

O tom viz v čl. *Frazeologie a mládež* (ČJL 1985/86, 101–110, *K recepci kulturních frazémů v současné komunikaci*. NŘ 1995, 138–143).

Z předchozích ukázek a výkladů by neměl u čtenáře vzniknout dojem, že všechny F mají nebo měly charakter víceméně běžný (kolokviální).

206

Dříve byla frazeologie chápána jako soubor lidové moudrosti zahrnující přirovnání, rčení, pořekadla, přísloví a pranostiky (tj. obecně platné výroky o počasí, o práci, o práci na počasí závislé (druhům frazémů nevěnujeme v tomto příspěvku pozornost (o tom viz např. v čl. *Dynamika frazeologie*, 1986 aj.). Ovšem frazeologie neobsahuje jen lidovou moudrost, na to poukážeme dále, třebaže v tomto příspěvku se nebudeme soustřeďovat na frazeologii slangovou a argotickou. To by mohlo být tématem samostatné studie.

Na tomto místě pouze podotkneme, že jeden můj diplomant zpracovávající slangové frazémy fotbalové (i s využitím jiných sportovních výrazů) jich zatím nasbíral na 370 (bez započtení variant a spisovných termínů), viz např. *Hrát jako Brazilec, hrát na druhou bránu, hrát otevřenéj fotbal, nachytat gólmána na švestkách, hrát pěší fotbal*. Jiná diplomantka analyzovala několik stovek frazeologických slangismů žakovských (6–9. tř.), pocházejících ze škol v Praze 5 – Smíchov...

O lidové moudrosti také nelze uvažovat ani u frazémů, jež označuji jako kulturní. Jde o ustálené známé obraty uplatňované v komunikaci od kolokviální až po uměleckou, mající původ antický, biblický nebo krátkých známých výroků slavných osobností, shrnujících jistou situaci a zkušenost, někdy i obraty v původním jazyce, zvl. latinském (*Caesar ante portas; veni, vidi, vici...*). Tyto výroky pocházejí nejen ze starověku, ale

i ze středověku, a dokonce i z doby novější (*Cuius regio, eius religio, Potěmkinova vesnice, politické Waterloo...*), dále jde o ustálené obraty i neobrazné užívané v administrativním a odborném stylu (*per rolam, de jure, non plus ultra, lege artis, in medias res, mutatis mutandis, ...*). Většina těchto obrátů má knižní ráz, takže je spíše nalezneme v psaných projevech, řidčeji v mluvených, zpravidla jen u intelektuálů, politiků aj. veřejných mluvčích, bohužel někdy nevhodně užitá na nevhodných místech (viz čl. v NŘ 1993). Mnohdy jsou adresáty mylně chápány (např. některé zkoumané osoby vykládaly spojení *post festum* jako 'na poště', *vis major* 'hle major'), spojení z jiné oblasti: *alter ego* jako 'starší já', viz v němčině *alter* = starší, místo 'druhé já'.

Při užívání kulturních, zvláště cizojazyčných frazémů je třeba znát i jejich význam a respektovat předpokládaného adresáta, jinak to u něho vzbudí nežádoucí reakce (ovlivní to jeho názor na uživatele F).

Některé původní kulturní frazémy svůj stylový a útvarový charakter v průběhu dějinného vývoje výrazně změnily. Uživatelé je přestali vnímat v kontextu dějinné situace, ztratily i knižní ráz a staly se součástí tradiční frazeologie lidové; zvláště je to patrné u mnohých frazémů biblického původu, viz např. *Pýcha předchází pád, Oddělit koukol od zrna, Vedou ho jako vola na porážku*.

Z předchozího vyplývá, že i v oblasti profesní, odborné a administrativní se s frazeologií setkáváme. Třebaže se to může zdát paradoxní, najdeme frazémy i v oblasti vědecké. V souladu s teutonským stylem vědy, jenž v zemích střední Evropy (chápáno v širokém slova smyslu) donedávna zcela převažoval, zdůrazňoval se přesný, exaktní postup kognitivní, objektivita přístupu k datům i jejich zpracování, takže by se zdálo, že nepřímá, obrazná pojmenování sem nepatří, ale realita i při respektování tohoto

pojetí stylu vědy tomu neodpovídá. Jako doklad můžeme uvést domácí víceslovné termíny botanické (*kandík – psí zub, hluchavka nachová*) nebo zoologické (*kalous ušatý, blboun nejapný*), motivované metaforickým přístupem k realitě, a vymezování nebo popis odborných pojmů (viz *Chmel je dvoudomá rostlina; Program se vyvolá kliknutím myši*). Všude tady se setkáváme s nepřímým pojmenováními frazeologickými: *mít na paměti, překonávat překážky, zaplnit mezeru v poznání, připsat na svůj vrub...*

Frazeologie se zvláště uplatňovala a uplatňuje v oblasti esejistické, např. ji najdeme u našich význačných esejistů: *leží jak tělo bez duše, (nese) pečeť utrpení, dědictví po předcích, zahrada naší naděje, vnitřní život ...* (J. Čep); *každodenní ... lopota, vláda Síly, trpět vlastními chybami a krátkozrakostí* (= maličerností) ... (J. Patočka).

Dnes, kdy "se tlačí" i do střední Evropy vlivy americké a anglické, ve vědecké oblasti se prosazuje styl anglosaský, postavený na vstřícném vztahu k adresátovi, na zodpovědnosti autora za přístupnost výkladu pro čtenáře a tím respektující subjektivitu adresáta, ale i autora (blíže o tom S. Čmejrková a kol., 1999). Proto se do vědeckých textů dostávají i kolokviální obraty (viz např. ve stati J. Hoffmannové, 1998: *ignorantské výroky* vedle *nesmlouvavé kritičnosti, pohrdavé skepse, i žertíky ... formulované "natvrdo", s gustem zdrbnout*).

V naší stati jsme se pokusili ukázat, že frazémy mají různý útvarový i stylový charakter, že pokrývají celou škálu funkčních (horizontálních) i vertikálních stylů. To umožňují právě frazémy stylově rozrůzněné, zvláště příznakové (stylově i expresivně zabarvené).

summary

Σ Stylistic character of phraseology

The author begins this article with the presentation of the main factors of the stylistic units of phraseology (relativity, component dependence, vividness, limited collocation) and shows their influence on the stylistic character of idiomatic expressions placed to the right and to the left from the neutral point of the axis. As a result the author determines the location of archaisms on the one side of the axis, and jargon expressions on the other. The disquisition presented in the article is very well illustrated with examples taken from the Czech language.

Literatura

- Čechová 1985/86: Čechová M. *Frazeologie a mládež*. "Český jazyk a literatura" 36. – S. 101–110.
 Čechová 1986: Čechová M. *Dynamika frazeologie*. – "Naše řeč" 69. – S. 178–186.
 Čechová 1993: Čechová M. *Kulturní frazeologie v současné komunikaci*. – "Naše řeč" 76. – S. 179–183.
 Čechová, Karhanová 1959: Čechová M., Karhanová K. *K recepci kulturních frazémů v současné komunikaci*. – "Naše řeč". – S. 138–143.

MARIE ČECHOVÁ

Čechová 2004: **Čechová M.** *Změny stylového charakteru variantních prostředků*. In: Staloš i zmiennosť v jazyku i literaturze czeskiej xx wieku. – Walbrzych: WSPZ. – S. 41–50. – Walbrzych.

Čechová 2003: **Čechová M.** a kol., *Současná česká stylistika*. – Nakladatelství I S V. – Praha.

Čermák 1983, 1988, 1994: **Čermák F.** a kol. I, II, III, *Slovník české frazeologie a idiomatyky*. – Praha.

Čmejrková, Daneš, Světlá 1999: **Čmejrková S., Daneš F., Světlá J.** *Jak napsat odborný test*. – Praha.

Hoffmannová 1998: **Hoffmannová J.** *Ke stylu (současné) české konverzace*. – In: Jazyk a kultura vyjadřování. – Brno.

Jelínek 1995: **Jelínek M.** *Stylistika*. – In: Příruční mluvnice češtiny. – Praha.